

Zeitschrift: Il glogn : calender dil pievel : annalas per historia, litteratura e cultura romontscha
Band: 14 (1940)
Artikel: Las alps de Tujetsch
Autor: Venzin, Gion Antoni
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-881143>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. [Siehe Rechtliche Hinweise.](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. [Voir Informations légales.](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. [See Legal notice.](#)

Download PDF: 02.02.2025

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Las alps de Tujetsch

da Gion Antoni Venzin, Rueras

La vischnaunca de Tujetsch ha biaras e bialas alps e quei buca mo pervia de sia situaziun alla culminaziun della Val anteriura dil Rein; grondamein d'engraziar havein nus quei al spért conservativ de nos pardavonts, che han tras tuttas burasclas manteniu nossas alps sco proprietad communal. Cun excepziun de duas alps: Nalps e Curnera (alps privatas!) e Cavradi della parvenda de Trun, audan tuttas alps sin antschess de Tujetsch alla vischnaunca. Las quater alps dapresent gudidas cun vaccas: Val-Tiarms (2156 m. s. m.); Cuolm-Val (2056 m. s. m.); Val Giuv-Culmatsch (1700 m. s. m.); e Cuolm-Cavorgia (1964 m. s. m.). L'alp Tschamut dapresent affittada, ha il vischinadi de Tschamut cediù 1865 alla vischnaunca sin via d'entelgientscha (frs. 12 479) 400 frs. per fiug e surpriu 7 300 frs. deivet dil vischinadi. Tgom, Nual e Muot vegnan gudidas cun genetschas (110—120 tocs). Val Strem e Maighels gaudan duas tiarzas dellas stiarlas (ca 160 mugias). Maighels fuvà propriamein l'alp de stiarls e mutgs, tochen 230 tocs, aschiditg sco Tujetsch teneva aunc de quels. L'otra tiarza dellas stiarlas gaudan la Val Milar e Caschlè. Cuolm Davi ei dapresent è schaus vi.

Strusch ina caussa, entochen en nos dis, vegn ad haver dau aschi bia de far sin vischnaunca sco ual la repartiziun della gudida dellas alps. Mintga tons onns fuvà, ed ei aunc oz, de renovar la roda dellas alps. Per regla cuzzava igl uorden 10 onns, mo pervia d'ina midada ni l'otra, la caschun de saver schar vi in'alp, ni auter, ha ei era dau en pli cuorts intervals midadas digl uorden. Cun caschun d'ina revisiun digl uorden vegneva savens risviult gl'entir sistem de repartiziun e stagiada. Las bunas alps vegnevan adina gudidas cun vaccas; denton enqual perioda vegneva dau vitier Nual e Muot e lu aunc mess las genetschas cun las vaccas. La suprastonza cun delegai dils vischinadis ni dellas alps tschentan si igl uorden e stagiada dil diember de biestga. La vischnaunca acceptava gl' uorden enqualga pér suenter diversas midadas (empau sco a Bern il Cussegl dils Cantuns visavi il Cussegl nazional! La redacziun.) Havevan ins l'idea ch'ina alp seigi engraviada pli fetg, ni la biestga ina stad freida ni schetga stada pli mal en quella, fruntav'ei ch'ei vegneva dau en fetg paucs tiers per quell'alp ed ei stueva lu cun agid della sort vegnir tratg en tochen tiel diember stagiau ni ulivau. Il medem pur stueva midar mo in onn. Il dretg de prender alp nua ch'ei plascheva, era adina garantius. En general stat mintgin cun sias vaccas, (ils schetgs dattan buca ton de far!) nua ch'el ha mises, pia nuegl e fein nua che las vaccas ein endisadas. Sin s. Gion (24 de zercl.) ha mintga cautegia de prender si ils armauls de ses pursanavels e quei di vegn ei lu sin

vischnaunca „ulivau“ las alps. Pia repartiú il diember total, dau en sin fundament della stagiada; dapresent 100 vaccas per las treis alps de vaccas (Cuolm Cavorgia 60 vaccas ni genetschas). Cun veglia ni cun la sort sto l'alp che ha memia pauca biestga vegnir cumpletada. Suenter vischnaunca fan las caschadas dapersei radunonza e fan lu la roda de mulscher, ils rots ded ira per pischada mintga 10—12 vaccas, tilan ora las midadas tgei mintgin ha de dar ad alp. Per far cura cargar, era da vegl enneu usitau de dar vischnaunca la dumengia la pli maneivla de s. Placi. Ussa vegn ei cargau empau pli gleiti; ils emprems dis de fenadur, sche l'aura fa bien. 1918 han ins saviu cargar pér ils 18/19 de fenadur. Era descargau vegn ei ussa empau pli baul. Tschels onns stevan las caschadas ensemen entochen dar lartg (=ira per bual), che vegneva aunc ils 8—12 d'october. L'aura fageva schliet e la lavur de prender si il fretg s'entardava ed ins schava dar fein els mises la fumeglia ded alp. Suenter ils 24 de settember sa ussa mintgin prender sia muaglia ord l'alp sin pastira de casa, ni ira en siu mises. Ein ins pulit anavon cun la lavur, sche cloma il cautegia ensemen ils pursanavels la dumengia entuorn ils 24 de settember ed ins secunvegn lu de „prender dapart“, q. v. d. schar vegnir a casa las vaccas de sia caschada. Sch'il paster sa vegnir cun matg a casa, meina el cun la detga parada sia pugniera e miseriera dalla Val ora! L'auter di vegn ei lura partiu ora il caschiel. Quei di, ch'ei vegn fatg „de prender dapart“, vegn ei era mess cautegia, che daventava antruras era sin vischnaunca. Per las alps de schetgs ein ei tochen 1921 vegni elegi sin vischnaunca, magari onns ed onns ils medems (il pli bugen marcadonts de stiarls); ussa vegn ei tratg ora culla sort. L'interessanta e poetica sera de tagliar pustretsch, descreta avon enzaconts onns el Glogn ord la plema de Dr. Gadola, ei deplorablamein dismessa, dapi che nus havein signuns ellas alps; il quen vegn fatgs ora dals cautebias e la quota de scadin partius ora en scret. Mantenida ei la sera de pustretsch mo els vischinadis; mo pli pils pasturs de casa!

Moda de gudida

La moda primitiva de guder las alps fuva quella de paschentar la stad era las alps cun il muvel tut ensemen, sco quei daventa aunc ussa els mises tochen cargar ad alp. Ins saveva ira cura ch'ins leva, mo in temps stuevan ins tener tut il muagl, deno vadias ed armauls per far bov, si ord la pastira de casa e mises e quei tenor uorden de 1811 e 1814 tochen s. Barclamiu. En general cargava mintga fiug sin l'alp la pli maneivla de siu mises, essend era la tegia ded alp tegia privata. Sch'in ni l'auter leva denton empruar in'otra alp, steva ei sura ad el de far quei, mo astgava el buca midar pli che treis ga alp (uorden de 1811).

Igl uorden de 1840 fixava de suenter 4 dis stuer star tutta stad ella medema alp. Fertion che quei modus ded ira ensemen cul muvel sill'alp ei aunc

ozildi en practica vi gl'Uri ed el Valeis sura, ha quei sistem pegliau fin en Tujetsch 1840. Gliez onn concluda la vischnaunca ils 2 de zercladur de puspei schar ira culs armauls ad alp nua ch'ins vul. Pli tard duei ina commissiun fixar cur ira en las midadas aultas. Sils 14 de zercladur presenta lu la commissiun treis projects per la gudida dellas alps. In fuva de parter giu las alps e pastira de casa sco avon dus onns e prender alp gl'otgavel de Sontgilcrest. Nus havein pia il mussament, ch'ins haveva gia empruau il sistem de zavrar ils armauls en l'alp. In auter fuva ded in cert temps mundiar (= frietar!) tuttas pastiras de casa, pia ira cun tut ad alp. In tierz project fuva de schar liber de guder, sco gl'onn avon.

Igl'emprem project de reparter las alps per guder ha giu quei di il pli. Mo gia ils 28 de quei medem meins, vegn quei conclus bess culs peis ensi e schau ira mintgin nua ch'el leva cun siu muvel. La biestga de casa denton vegn messa sut in pastur de vischins. Ins leva nuota ceder de quei sistem, che caschunava neginas spesas. Il pur pertgirava sez, ni in buob e caschava sez; sch'ei fuvan plirs matei en roda. Quella fuorma pretendeva in raschuneivel risguard purtaus d'ina veglia tradiziun. Cuolm Davi per ex. fuvì l'alp dil plevon e d'enzaconts signurs, che vevien fatg si leu ina stalla. Ord quels temps ein aunc restadas las tegias privatas sin terren d'alp: enta Strem, Val-Val, Tgom, Stavelsecs ect. Aunc bia suloms e numns de stavel darivan da quei temps.

Il sistem de caschadas, nua ch'ins pladeva ils pasturs comunablamein, ni magari er aunc signun, vegn ad haver entschiet 1845/46. (1862 han ins pervia della zoppina aunc schau guder las alps nua ch'ins saveva). Sch'ins veva buca gia avon en in'alp ni l'otra fatg „in di de masiras“, sche senza falir en quella perioda. Cu exact igl ir a masiras ha calau en Tujetsch, essan nus buca vegni d'eruir. Il num „Plaunca de masiras“ ei denton aunc oz semanteniun en tuttas alps de vaccas. Pli tard vegn ins lu ad haver pesau mintga di il latg cun crenas e nudau sin las interessantas „stias de latg“ e mintgaton „tratg ensemen“, fatg quen dil latg (Mira: P. Baseli Berther, Sin Cadruvi).

Paster grond havevan ins onns ora il medem, il pli savens umens vegls, pasters de professiun. In de quels deva scola gl'unviern, in auter era calger ni veva zaconts tiers manedels. De quels pasters ei semanteniun bein-enqual resdada. Il Tiner mava aunc culla entira caschada giu „Palla gronda;“ „il läufer“ mava aunc dal trutg suten della Val Ruinatsch, ni en dal Plat si. Els mantenevan ord tradiziun ed experientscha bien uorden en tegia, nua ch'ei vegneva mintg' auter, ni mintga 2—3 dis in auter pur a caschar. Interessant fuv'ei pils pasters de mirar, co quel ni tschel senschignava e traficava. Enqualin veva de schuffa de mulscher sias vaccas, in auter era mana cagnaus de schar ir ord stavel las vaccas, in tierz stueva schiglioc vegnir marschei dal paster per vegnir a cantun cul caschar. In'alp ni l'otra, per ex. Cuolm Davi, „l'alp dils signurs“ havev'era signuns enqual perioda. En

general vegnevan ils purs a caschar nuota schi mal; caschavan ei gie era la permavera sez, sco quei daventa aunc uss els mises. Sch'in pur en las fuolas emblidava de metter si il bandun pign della panaglia, ni sche la schuffa deva afuns, ei quei discletgs, che san aunc adina capitar. In signun che slamegia ni ha buc il dretg quitau, sa en ina stad far 5—600 frs. donn. Per buna part ston ins schar valer la pretensiun dils vegls, che las vaccas devien lu pli daret latg e fagievien era prova ad alp. Quei pudeva derivar dallas pli pintgas caschadas e lu principalmein ch'ellas fuvan buca perve-sidas gl'unviern aschi delicat sco ozildi, pia era buca mulschidas ora.

Igl onn 1905 ha la vischnaunca puspei giu de preparar ina revisiun digl uorden d'alp ed ha surdau ad ina commissiun d'elaborar in niev. Igl onn suenter ha lu in'otra commissiun giu il pensum de metter neu in plan de ameglieraziun tenor gl'uorden d'alp. Quei pareri ha lu purtau il sistem de pladir signuns per tut las 4 alps de vaccas cun ina stagiada de 108—110 vaccas per alp. Val-Val, Tiarms, Cuolm Davi-Muschaneras, cun tschaler communal en Val. Lu Val Giuv-Culmatsch ed alp Tschamut cun tschalers a Surpalix e Mulinatsch.

Pli tard ha lu era Cuolm-Cavorgia survegniu tschaler a Perdatsch. In spért de progress era levas. Forsa havevan era las bunas experientschas fatgas cun las cascharias baghiadas 1903 els vitgs gidau tier quella midada. Ils purs savevan ussa star vid il fein enstagl ira forsà ils pli bials dis vid il latg. Empau ina spina fuva il pustretsch, che fuva tiel sistem de purs mo 5—6 frs. per vacca ed ussa 20—30 frs., in ton suenter latg. Ils davos onns ha naturalmein il subsidi federal pil latg reduciu in biontón dellas spesas. Mo ils avantatgs de ver signuns eran buca de snegar. Avon che la stad seigi ora saveva il pur ira per la pischada, panazuns bein reguladas e fluridas; igl atun tut siu purment en bialas magnuccas de biala fuorma e pasta. Ils purs fagevan la magnucca en fatguir senza funs, 25—30 cm. aults; vevan pia negina pressa sco ussa. Enqual magnucca mava lu ora en tschaler sco rasials, in'otra restava sco in crap.

En l'alp Tschamut han ins zaconts onns era giu empruau cun la zentrifuga, che spargnava de lavar in'entira compagnia curtès. La zentrifuga vegn era ad esser stada la raschun, ch'ins ha entschiet a cargar cauras en las alps de vaccas per metter tier al latg sgarmau il latg caura per far caschiel. Era las outras alps, che vevan buca zentrifuga han cargau mintga duas vaccas ina caura. Aschi d'engrau che quei fuva per la qualitat dil caschiel, han ins lu tuttina calau de metter ad alp cauras cun las vaccas suenter ina perioda de 10 onns. Ina raschun vegn la pli gronda lavur, che quei deva pils ded alp ad esser stada; mo lu era ils differents systems de quintar il latg caura. Ina caschada quintava 100 k. latg caura, 80 k. latg vacca, in'otra 100 k. latg caura 120 k. latg vacca e deva lu mo caschiel pil latg caura.

Tier la revisiun de 1933 ha la vischnaunca designau l'alp de Cuolm Davi per alp de cauras e schetgs (sterglenam).

Quell'emprova fuss segiramein stada d'impurtonza, sch'ella fuss secomprovada e cul temps manau tiella fabricaziun d'in famus product d'export per nossa Val. Davart il signun vess ei buca muncau, mo las cauras stevan buca bein, gnanc ils schetgs e vegnevan aunc ualti caras de metter ad alp, aschia ch'ins ha stuiu desister de quei e vegn il Cuolm Davi ussa schaus vi sco alp de nuorsas. Era Cuolm Cavorgia carga buca pli cauras ad alp, ferton che la zentrifuga ei aunc leu en diever sco suletta alp de vischnaunca, che ha quei cundrez.

Amegliuraziuns

Che l'idea d'amegliurar il terren e tras quei carschentar la rendita ni far pli cummadeivel il guder, ei buca naschida sin las alps avon che giu ella bassa, ei capeivel. Ins vegneva a far enqual trutg, mundar enqual plaunca. Igl uorden de 1818 fixava de luvrar dus dis per fiug sin pastira de casa ed in di per fiug ell'alp per amegliurar tscheu e leu. Cun manar dutgs, sco a Nual e lu principalmein cun midar sulom dellas tegias han ins runcau ora brutg e bostga per las alps entuorn. Il midar tegia era savens ina lavur de strapaz. Igl autur de questa lavur seregorda aunc bein co las alas-tetg squitschavan il schui, schegie che 10—12 umens eran vidlunder. Per quella lavur, che stueva vegnir fatga ualti savens, deva ei perfin specialists denter ils purs. In era miradur, in auter capeva de far la furnaischa d'arschela, in era capavels vid il tetg ni schiglioc, aschia che la lavur mava aunc ualti spert. Il midar tegia vegn ussa strusch pli en damonda, tuttina han nossas alps aunc grondas tendas brutg e bostga, oravontut ellas alps da maun sut: Tgom, Nual e Mut, lu era la spunda dils „Bruit“ de Culmatsch. Ei vales franc la breigia d'empruar de ragischar ora ina spunda; il pli sempel fuss barschar ora. Mo sco ei vegn detg: la difficultad seigi lu il sepluntar ora puspei e sch'ins fa nuot eis ei segir, ch'ei tuorna a crescher en bostga. Quei seschass prevegnir cun segar zanua pli ault ina pala schubra de pastg e runar quel sin quei toc arsentau e rasar ora leu el.

Igl onn 1873 ha la vischnaunca giu numnau ina commissiun de 5 commembers per amegliuraziuns en las alps. La lavur vegneva messa si suenter biestga: dus schetgs — ina vacca. La lavur cumina fuva lu fetg minima e separada en lavur d'alp e lavur cumina de vischnaunca entochen 1886. Silsuenter ei lu tut vegniu mess en in fatgui. 1878 han ins giu rugalau la via vedra de Sudada si tier las alps de Val Giuv e Cuolm Val ed era studiau la damonda de far ina via dalla Rufna de Dieni enasi Mulinatsch. La vischnaunca ha lu 1899 concludiu de baghiar quella via da Putnengia ed uaul Tschupina si. Quels ch'eran aunc i cul bèret (duas latas sil carr davon) ni cun sliusa per l'otra „via“, savevan apreziar la via nova finida 1903. Pli da vegl astgava vegnir transitau quella via cun armauls mo ina ga ensi ed engiu; per cass de neiv pér suenter 24 uras. Stueva in midar pli bia,

stueva el ira dalla pastira Malamusa e Liets en. Aunc suenter esser baghiau la via ha ei dau dispeta pervia de quei; il Cussegl Pign ha denton decidiu per liber transit.

L'alp de Culmatsch veva scart ded aua cun in sulet pultaun per tegia e per quei ha la vischnaunca entras lavur cumina schau manar ora en canals l' aua della gonda (1892), il qual conduct ei lu 1933 vegnius midaus en bischels de fier. 1912 ha quella midada era survegniu ina pulita vietta daven da Liets, ch'ins sa ussa ira si cun bèret de cavals cun la lenna. Era a Cuolm-Cavorgia han ins 1893 manau ora aua de Nalps, essend secunvegniu cun Nalps per la via fatga lu e pagond 100 frs. Gl'onn vargau ha la vischnaunca acceptau in project de manar ora cun bischels serrai quell' aua.

Per l'alp dil Tgom, alp de genetschas, ha la vischnaunca 1911 fatg in'emprova de menar ora en dutg ina fontauna sin territori de Nalps. Mo la fontauna va la stad anavos ed il dutg schigiava cun 1—2 0/0 pendenza e 1500 m lunghezia dil tuttatg. In project de manar ora en bischels serrai (rors!) quell' aua cun in cuost de 10 500 frs., vegn 1913 refusaus dalla vischnaunca. Quell' alp empau negligida per munconza d' aua han ins lu empruau de megliurar cun claus de nuorsas, ch' ein buns per runcar ora, mo cul seplantar stat ei mender. Plaun a plaun ha la bostga puspei priu il surmaun gronds tocs. Anno 1929 ha la vischnaunca acceptau in project d' aua suenter il trasse de 1911, prolunghius tochen giudem l' alp, ca 3000 m. La construcziun vegn refretga tochen che la via d' uaul Surseivs-Tgom ei stada fatga. 1931 ei lu vegniu baghiau ora il conduct d' aua dil Tgom cun ina calculaziun de 38 000 frs. ed el medem temps era a Cuolm-Val, calculaus 12 000 frs. Per quellas lavurs ei vegniu dau 55 0/0 subsidi. Essend la lavur fatga la stad, ha la vischnaunca saviu far pauc lavur cumina ed aschia stuiu schar in grond deivet anavos.

L' alp de Tschamut situada en l' umbriva de Nurschallas e Badus midava ils davos 15—20 onns entuorn ils 8—10 de settember mintgamai a Val Giuv, nua ch' ei stueva vegnir frietau in toc pastira per els. Per cass de neiv stuevan els descargar, essend leu buca nuegls sco a Mulinatsch, Milez e Scharinas per metter en vaccas. 1917 ha la vischnaunca priu si il plan de baghiar ina stalla per quell' alp cun 6 nuegls, che han plaz per 20 vaccas l' in ed ina tegia speras. Daven dal stradun tochen tier la stalla, circa 1 km. han ins era aunc stuiu far ina via. Quella interpresa ha custau entuorn 40 000 frs., che ei era vegniu subsidiau in bionton. Quell' alp purtava 130—140 vaccas ni genetschas. Ils pursanavels stuevan mintga stad per in onn a l' auter far en empau fein a pastg per saver perver en cass de neiv e temps d' atun.

Tegias ded alp

Las tegias ni feclers vegnevan pli da vegl ad esser baghiai da crap e vegnevan il pli savens a veser ora sco ina muschna. Ina ga ni l' altra surveva ina tauna sut in platun en sco dormitori al starlèr. Vi Realp sundel jeu

manius aschia en in cuvel emplenius cun brutg e nua ch'ei stueva lu aunc vegnir caschau. Per nossas alps entuorn anflein nus aunc bia suloms de tegias e feclers. En bia loghens sfraccava la lavina quasi mintg'onn ensemen tut, gie mava perfin cun la lenna, era sche quella era zuppada davos la crappa. Ins empruava lu in auter liug, mo savens stueva la tegia star el medem liug pervia della biestga. Che quei vegneva baghiau mo zaco ei de capir, era sch'ils pasturs stupavan ora cun tschespets las sgremas; ei restava aunc adina fugas uonda per il suffel e la cuffla. Jeu seregordel aunc bein, co ils madrats fuvan ina damaun cuvretgs cun 4—5 cm. neiv. Per saver midar havevan las alps de vaccas plitost tegias de clavau (da lenn). Ina buna tiarza fuva spartida per il tschaler e l'otra part della tegia veva lu aunc la treglia. Vegnend lu menau en las caschadas de signuns eran quellas tegias memia pintgas. Existend denton per regla treis tegias mintgamai ina sper l'otra, restau dallas treis caschadas de purs per alp, duvravan ins ina ni duas pil latg ed ina per maner. Entuorn 1925 han ins entschiet a baghiar en las alps de vaccas tegias pli grondas da mir ni ded aissas cun ina combra el gebel sco dormitori.

Era per las alps de schetgs han ins ussa rugalau si ils feclers, ch'ei de cuir als pasturs, sch'ei frunta en malauras e neivs. La vischnaunca ha naturalmein ina pulita grevezia de mantener circa 30 tegias en las alps.

Affitaziuns d'alps

Enqual alp ha Tujetsch gia da vegl enneu schau per tscheins u a vischins ni ad jasters. Per curiosidad seigi remarcai, che la vischnaunca ha zaconts onns era aunc giu priu si la Curnera tochen 1910, pagond 800 frs. tscheins. Quell'alp ei de grond avantatg per guder pli bein l'aulta alp de Maighels (2234 m. s. m.), che sbucca en la Curnera. Da quei temps veva Tujetsch aunc 200—250 mutgs ni stiarls, che stevan fetg bein en quellas alps. (Curnera mo. 1000 m. s. m.) L'emprema stad mav'ins er aunc en cun las nuorsas. Tenor ils protocols de vischnaunca, ch'entscheivan 1838, vegneva da gliez temps schau vi Surpalix e Maighels ed igl ei de supponer, ch'ei fuva marcadonts de stiarls, che prendevan si quellas.

1852 ha quei calau si e la vischnaunca metta denter auter era cautegias per Maighels. Onns ora saveva la vischnaunca schar vi bein las Vals Curnera, „il Tegiet“, la spunda orientala encunter Muot. Quei pign antschess ei gudeivels mo cun nuorsas. 1864 ha il pigrè giu quellas; 1867 il caputschiner Franz d'Ursera per 60 frs. il meins; 1868 il pigrè per 55 frs.; 1874 il pigrè Sempiona per 3 onns à 85 frs. Daven da 76 al Furer de Hospenthal per 5 onns à 94 frs. Suenter che la vischnaunca ei stada secunvegnida cun Tschamut pervia de lezz'alp, han ins era schau quella a tscheins ils onns 66—70. Tenor cunzina della radunonza de vischnaunca buca sut 640 frs.; probabel era als marcadonts de Tujetsch, prendan quels gie si 1871 per zaconts onns l'alp dil Tgom per 500 frs. annual e ston cargar silmeins 100 tocs. Ils onns

1918/19 ha la vischnanca giu schau vi l'alp de Cuolm Cavorgia alla segirada de biestga de Rueun per 800 frs. Quella vegneva cargada cun mugias e genetschas. Anno 1928 ei la vischnanca vegnida en contact cun in affitader d'alp (Haltiner de Marbach) ed ei sedecidida de schar a tscheins l'alp Tschamut per 5 onns (4000 frs. per onn). La vischnanca ha piars in bien-ton tscheins dil davos onn; en summa empau fastedi dat il trer en ils tscheins adina; ella vegn denton aunc adina schada vi. Dapi 3 onns vegn ei schau vi il Cuolm Davi sco alp de nuorsas.

Pertenent la cunvegnientscha d'affitar alps als purs della bassa a vista della surproduenziun de tiers, san ins esser de different meini. Las vischnancas san mal duvrar quellas entradas, mo il sustener la concorrenza de tratga sto tuttina calar in di, sch'ins sa buca arver igl export. Onns de zoppina eis ei lu aunc l'immensa resca de runar neutier la malsogna cun quella biestga jastra.

Untgidas, grevezias e taxas

En cass de neiv sto en bia loghens vegnir descargau, num ch'ins hagi baghiau stalla. En Tujetsch, nua che tuttas alps confineschan pli a bass u cun mises ni cun pastira de casa, ston ins descargar mo fetg darar; mo sche la neiv cuozza zaconts dis. Las alps de vaccas han ils mises ch'ei terren d'alp. Dat ei neiv, ni gl'atun de purginas e freid, vegn ei schau en nuegl e sto mintga pur mirar de ver empustau nuegl ed eventual empau fein, sch'el ha buca agen. La caschada vegn buca sliigiada si, era sch'ei sto vegnir pervesiu. Las alps de mugias e genetschas confinan cun las pastiras de casa ed han perquei leu lur untgidas. Avon onns astgava buca vegnir midau avon ch'esser 24 uras en la neiv. Pli da vegl fuva ton sco pusseivel fixau terren d'uual per untgida. Uual Flurin per Milar e Caschlè; las Foppas per Cuolm Davi; Plaun dil Lai u Surrein per Nalps de grass; Plaun las Cavorgias per Nalps de vaccas. Suenter ch'ils uuals ein vegni serrai per la pasculaziun ni plantai, han ins fixau auters territoris per untgida.

Nossa pli gronda fidonza ed untgida lein nus tschentiar sin la protecziun de Diu sur nossa muaglia, che gauda pastiras ded alp. La benedicziun dellas alps vegn ad esser da fetg veglia derivonza. Quella obligaziun ei da vegl enneu stada admissa al plevon; de nies saver per tuttas alps, priu ora Val Giuv e Milar, ch'il beneficiat de Rueras ademplescha. Il sgr. plevon obtegn ord cassa de vischnanca frs. 16.50 persuenter, ferton ch'il caplon de Rueras ha frs. 9.56.

Da Sur Engler, da pia memoria, raquenta in bien amitg, che lez mettevi mintga ga enzennas de s. Benedetg, ni schiglioc enzennas sper in crap gries giuaden. Per motiv d'in schabetg (1922), raquintaus denter la tradiziun de nossas alps sursilvanas, porta la tegia de Culmatsch aunc ussa in pign crucifix, che Sur Venzin p. m. ha giu purtau si. Pli da vegl vegn mintg'alp ad haver giu ina

gronda crusch en in liug exponius a tuttas direcziuns. Ussa existan paucas pli, mo il num „Crap della crusch“, ni la „crusch“ semplamein, ei aunc semantenus; tuttina fuss era quei in mument de nosa cultura cristiana.

Nossas alps ein da vegl enneu stadas engraviadas cun tscheins fier, sco ils praus. Quella grevezia consisteva en ina contribuziun de rauba, dallas alps purment, dals praus matei graun. Aschia eis ei de capir, che gl' uorden de 1811 obligava scadin de dar giu duas crenas caschiel grass per vacca; mo silmeins 8 crenas (= 10 funs e miez!) stueva la magnucca far. Per la peisa dameins ch'igl obligau stueva el pagar 30 crizers, per dapli vegneva pagau 18 x (la crena $\frac{3}{4}$ fun!). 1860 havevan: l'alp Tschamut aunc de dar 142 crenas e Val-Val e Val Giuv aunc 600 crenas caschiel, à 18 crizers, alla claustra. Quellas servituds ein 1866 vegnidadas cumpradas ora dalla vischnaunca per 7 650 frs.

Entochen 1862 retergeva la vischnaunca neginas taxas per la gudida d' alp e pastiras. Lu ei vegniu baghiau la via nova, ina expensa de 60 000 frs. per la vischnaunca. Biestga che vegneva en vischnaunca duront gl' unviern ni permavera pagava arvè, sco aunc ussa. Igl ei de supponer, ch'ei vegneva en da bia biestga; tuttavia entras ils marcadonts de stiarls. Ei fuvà fixau 2—4 tgaus per fiug de prender en.

1840 era lubiu de prender si 2 tiers per fiug à 1 rentsch; 1841 il november 4 tiers à 1 flurin; suenter mo 2 à 2 fl. 30 crizzers. Sut quella categoria curdava era fein jester cumprau ni magliu ora ordlunder; quei onn er'ei 1 fl. la tschuncheisma. 1854 fuvà gl' arvè partius en treis parts e muntava la entira taxa: 1 cavagl 6 fl.; ina vacca 3; ina mugia 2 fl. 30 x. Il quen de vischnaunca muntava anno 55 = 2781 frs. entradas e 2735 expensas, ed indeivet de 23,32 frs. — 1862 ei lu vegniu mes si taxas per tut la gudida e taglia: in cavagl 40 r.; vacca 20 r. stiarls e puleins 13 r.; vadials 6; cauras e nuorsas 2 r.; pors 4 r. — Anno 64 ei vegniu fatg in pli grond sforz de pagar ils deivets e mes si 4 frs. per melli, 5 frs. per fiug; cavals 2 frs.; vaccas 1 fr.; puleins 25 raps; stiarls 50 r.; vadials 25; tiers manedels 12. Igl arvè era alzaus anno 65 sin 15 frs. cavals, 6 frs. la vacca e la mugia; stiarls 4 frs. e restaus si! — Anno 68 fuvà la taglia de tiers 1 fr., 50, 25, 15 e 5 raps, che ins ha lu anno 81 circa dubliu. Entochen 1910 fuvà la taxa 2 frs. per vacca; da lu entochen 1922 = 5 frs. per vacca; dapresent 12 frs. Ils privats dattan aunc ussa tut gl' uorden e resti ded alp deno priel e panaglia, che vegnen pri si per tscheins. Dil rest sto el dar ca 2 buordis lenna per vacca, che vegn valetau sin l'alp. Mintga duas vaccas ston aunc tenor la sort far midadas, che crodan savens malmadeivel ni schiglioc pauc emperneivlas, sco per ex. d'enferrar ils salvanoris. Enqual midada ei ualti stufia, per ex. la midada si Culmatsch. Nossas generaziun ei buca pli en forzas, sco antruras! Dad in vegn ei aunc oz raquintau, ch'el purtavi 18 curtès da Cuolm Davi si Cuolm-Val. Endisch — dudisch dat gia in dètg buordi, e la caldera buca meins!
